

Anarcho-Biblioteka
Dobry pieróg to wywrotowy pieróg

Anarchizm

Anarchizm

stosunki-miedzynarodowe.pl

pl.anarchistlibraries.net

Spis treści

Źródła i ewolucja	4
Idee anarchizmu	6

aprobowano "propagandę za pomocą śmierci", skierowaną głównie przeciwko głowom przodujących państw utożsamianych ze złem. Ofiarami anarchistycznych zamachów stali się m.in. cesarz pruski Wilhelm I, prezydent Francji Carnot, król włoski Humbert II, prezydent USA McKinley. W końcu XIX wieku doliczono się 1120 anarchistycznych zamachów w Europie i 522 w USA, które przyniosły wielu ludziom śmierć i jeszcze większej ich liczbie rany i kalectwo. Akcje terrorystyczne tzw. Czarnej Ręki w Hiszpanii czy też "nieczajewszczyzny" w Rosji graniczyły z pospolitą przestępczością. Z anarchizmem kojarzono też niektóre akcje terrorystyczne szerszące się od lat sześćdziesiątych XX wieku. W wielu krajach zdelegalizowano działalność organizacji anarchistycznych, a terroryzm uznano za ciężkie przestępstwo. Na sięganiu do przemocy polegały też tzw. akcje przykładowe, nierzadko będące przejawami bezmyślnego niszcycielstwa i wandalizmu, spotykającymi się z ostrym potępieniem społecznym.

Aprobując przemoc, anarchizm przeciwstawiał ją sile państwa narzucającego ludziom zło, nierówność i niesprawiedliwość. Skoro, rozumowano, siła zła państwa cieszy się legalnością, to anarchistyczna przemoc, służąca celom dobra, równości i sprawiedliwości, zasługuje na coś więcej - aprobatę moralną. Początkowa wiara anarchistów w klasę robotniczą jako siłę rewolucyjną słabła w miarę rozwoju reformizmu. Znajdowało się w nim również miejsce dla aktywistycznych inspiracji inteligencji i chłopstwa, ludzi starszych i młodzieży. Opowiadali się anarchiści raczej za spontaniczną rewolucją ludową jako imperatywem moralnym, a nie koniecznością historyczną, w czym różnili się zasadniczo od komunizmu marksistowskiego. Wyżej stawiali "propagandę czynem" niż "propagandę słowem". W pismach anarchistów można znaleźć różne koncepcje rewolucji: politycznej, ekonomicznej, socjalnej, kulturalnej, zbrojnej, pokojowej. Wspomnieć też trzeba o rozważanych i praktykowanych przez nich powstaniach, reformach, strajkach generalnych, marszach głodowych, biernym oporze i różnych formach perswazji - słowem, obrazem, pieśnią, muzyką.

chizmu "ani Boga, ani pana". Przeto całe społeczeństwo miałyby się składać z różnorodnych, spontanicznie, a przynajmniej dobrowolnie powstających, ale względnie skoordynowanych organizacji, spełniających wspólnie wszystkie funkcje produkcyjne, wymiany i konsumpcyjne, niezbędne dla harmonijnego przebiegu życia społecznego.

Równość, jako idea anarchizmu, powiązana jest w nim ściśle z ideą sprawiedliwości, a obie tworzą podstawy funkcjonowania gospodarki. Na ogół anarchizm traktuje ludzi jako w zasadzie równych sobie, w rozumnym osądzeniu swoich dążeń do wolności w życiu doczesnym. Jedynie anarchizm chrześcijański rozciąga równość na równość dusz. Gdy anarchizm indywidualistyczny skłania się ku jedynie formalnemu, deklaracyjnemu pojmowaniu równości, anarchizm kolektywistyczny i anarchizm komunistyczny domagają się równości materialnej, faktycznej, aż do pełnego zaspokojenia potrzeb jednostki ludzkiej, określanych pełnią jej wolności. Według anarchizmu równości sprzeciwiają się organizacje oparte na zasadach hierarchiczności, centralizacji i koncentracji decyzji; opowiada się on przeto za demokracją bezpośrednią, decentralizacją i dekoncentracją decyzji. Idea sprawiedliwości na gruncie anarchizmu jest refleksem anarchistycznej idei równości. Jest w anarchizmie indywidualistycznym zastosowaniem równości formalnej dla osiągnięcia sprawiedliwości formalnej, zaś w anarchizmie kolektywistycznym i komunistycznym równości materialnej dla osiągnięcia sprawiedliwości podziału (dystrybucyjnej). Idee równości i sprawiedliwości przyświecają modelowaniu wzoru gospodarki anarchizmu, w którym sprawy zasady podziału dóbr odgrywają zwykle większą rolę niż sprawy właściwej organizacji produkcji. Większość doktryn anarchistycznych nie dostrzega związków między produkcją, wymianą i konsumpcją albo je rozrywa. Na ogół wzoruje się przy poszukiwaniach wzoru gospodarki anarchizmu, zależnie od jego nurtu, na liberalizmie, socjalizmie, syndykalizmie i komunizmie.

Zmiany, jako idea anarchizmu, obejmują rozległe spektrum taktyk i strategii opartych na środkach przemocy i pokojowych, rewolucyjnych i reformistycznych, zorganizowanych i spontanicznych, jednorodnych i łączących ich elementy. W anarchizmie przemoc (*violette*) odróżniano od siły (*force*). Aprobowaną w nim przemoc nierzadko otaczano niemal kultem, upatrując w niej siłę oczyszczającą i twórczą, konieczną i moralną, poprzez burzenie starego i złego, otwierającą szansę budowania nowego i dobrego. Anarchiści sławili przemoc głównie w słowach, ale i nie unikali jej w czynach. Fascynowali się burzycielską mocą dynamitu, określając go mianem "uniwersalny zrównywacz". Na londyńskim kongresie organizacji anarchistycznych

Nazwa "anarchizm" pochodzi od słowa "anarchia", a to z kolei od greckich słów *an* i *arkhe*, oznaczających dosłownie brak rządu lub rządzących. Podobnie jak w innych językach, również w języku polskim słowo "anarchia" posiada zarówno pozytywne, jak i negatywne znaczenie. To pierwsze zyskuje wówczas, gdy wyraża bezrząd jako postulat zniesienia państwa i utworzenia bezpaństwowego ustroju społecznego. Doktryny to postulujące zwane są anarchizmem. To drugie natomiast znaczenie podtrzymują przeciwnicy anarchii i jej doktryn, kojarząc je z negatywnie ocenianą samowolą i chaosem.

Proudhon po raz pierwszy użył nazwy "anarchizm" w znaczeniu pozytywnym, dzięki czemu nazwano go "ojcem anarchizmu". Wcześniej dominowało negatywne ocenianie anarchizmu, toteż Bakunin unikał posługiwania się nazwą "anarchizm" na oznaczenie swej w istocie anarchistycznej doktryny, określając ją nazwą "kolektywizm". Także wielki oponent Bakunina - Marks krytycznie ocenił anarchizm, uznając go za przejaw utopijnej niepraktyczności. Owa krytyczna ocena anarchizmu utrwaliła się w polemizującej z nim myśli socjalistycznej i komunistycznej. Pozytywne pojmowanie anarchizmu rozszerzało się od roku 1880, w Europie i Stanach Zjednoczonych, w okresie największego rozkwitu ruchu i myśli anarchizmu.

Anarchizm nigdy nie był doktryną jednolitą. Wielce rozbieżne poglądy ludzi spod znaku czarnego sztandaru, aczkolwiek zawsze wyrażające głębokie zaufanie do wolności, określano różnymi przymiotnikami ze względu na obierane kryteria. Kryterium podmiotu realizacji anarchistycznych ideałów stwarzało podstawę dla rozróżnienia anarchizmu indywidualistycznego i wspólnotowego (kolektywistycznego, komunistycznego, syndykalistycznego, kooperatywnego), robotniczego (proletariackiego, wielkomijskiego) i chłopskiego (agrarnego, wiejskiego). Kryterium celów wskazywało na anarchizm: praktyczny i filozoficzny (metafizyczny), epistemologiczny i aksjologiczny, abstrakcyjny i nihilistyczny, świecki i religijny (chrześcijański), industrialny i agrarny, feministyczny, ekologiczny, socjalistyczny, komunistyczny, kapitalistyczny. Kryterium formy walki o anarchistyczne cele, taktyki i strategii anarchistycznej, pozwala klasyfikować myśl anarchistyczną na pacyfistyczną i wojowniczą, reformistyczną i rewolucyjną, jawną i konspiracyjną, legalną i nielegalną. Kryterium związku doktryny anarchizmu z innymi doktrynami to podstawa dla rozróżniania: anarchokolektywizmu, anarchokomunizmu, anarchosocjalizmu, anarchosyndykalizmu, anarchokooperatywności, anarchokapitalizmu, anarchofeminizmu. Wreszcie krajowe oblicza anarchizmu jawią się w

postaci anarchizmu: angielskiego, niemieckiego, francuskiego, rosyjskiego, włoskiego, szwajcarskiego, hiszpańskiego, amerykańskiego, polskiego etc.

Jakkolwiek niemal wszystkie wspomniane kryteria mogłyby stanowić podstawę dla charakterystyki poszczególnych nurtów myśli anarchistycznej, największe jednak uznanie zyskało rozróżnianie czterech głównych jej nurtów. Chronologicznie najpierw pojawił się anarchizm indywidualistyczny, następnie dominował anarchizm kolektywistyczny i anarchizm komunistyczny, a dopiero potem anarchizm syndykalistyczny. Na ogół większą rolę odgrywały te trzy ostatnie, lecz i anarchizm indywidualistyczny wciąż znajduje nowych ideologów i zwolenników. Niekiedy, szczególnie w drugiej połowie XX wieku, te różne odmiany główne anarchizmu spletały się w mało wyraziste konglomeraty doktrynalne. Treść pojęcia "anarchizm", obejmującą wszystkie jego główne odmiany doktrynalne, sformułował najpełniej Kropotkin. Stwierdził on: "Anarchizm to nazwa praktyki i teorii życia, według której społeczeństwo nie posiada żadnego rządu. W takim społeczeństwie harmonia zagwarantowana jest nie przy pomocy prawa lub posłuszeństwa jakiemuś autorytetowi, lecz dzięki porozumieniu zawartemu na zasadzie wolności między różnymi grupami terytorialnymi i zawodowymi, utworzonymi w celu produkcji nieskończonej różnorodności potrzeb i aspiracji cywilizowanych istot".

Źródła i ewolucja

Trzy rozwinięte poglądy konkurują ze sobą przy wyjaśnianiu źródeł myśli anarchizmu. Według pierwszego wynika ona z uniwersalnej i ahistorycznej skłonności wolnościowej (liberalnej) jednostek ludzkich, występującej w całym dziejach. Drugi pogląd, rozwinięty przede wszystkim przez amerykańskiego etnografa Lewisa Morgana (1894-1958), wywodzi źródła anarchizmu ze wzorów życia społeczeństw prymitywnych - anarchii prymitywnej, odróżnianej od anarchizmu wyspekulowanego w społeczeństwach cywilizowanych. Wreszcie, zgodnie z poglądem trzecim, anarchizm ma swoje źródła, podobnie jak większość współczesnych ideologii politycznych, w myśli oświecenia i wydarzeniach rewolucji francuskiej.

Zwolennicy poglądu pierwszego podkreślają, że bunt jednostki ludzkiej przeciwko ograniczeniom narzucanym jej przez świat zewnętrzny jest równie stary jak sama ludzkość. Anarchizm więc, jako zespół odrębnych doktryn wyrażających ów bunt przeciwko instytucjonalnym autorytetom i wła-

ni ludzi panami swego losu, w pełni odpowiedzialnymi za swoje czyny, w ich dążeniach do pełnej realizacji moralnie uzasadnionych celów, jako pełnego wyrazu samorealizacji. Anarchizm jest ideologią wolności dążącą do syntezy wolności negatywnej z wolnością pozytywną. Wolność negatywna oznacza tutaj życie bez przymusu narzucanego przez różne formy władzy. Wolność pozytywna wyraża się w realnym, a nie jedynie deklaracyjnym osiągnięciu celów jednostek ludzkich i grup społecznych. Liberalna ideologia anarchizmu podkreśla konieczność zakotwiczenia celów w moralności, szczególnie w postulatach równości i sprawiedliwości. Stając przed dylematami godzenia wolności jednostki ludzkiej z wymogami życia społecznego, poszczególne doktryny anarchistyczne zbliżają się do ustrojowych założeń kapitalizmu - wyrażanych przez liberalizm, socjalizm - ujętych w myśli socjalistycznej i komunizmu - wyrażanego w myśli komunistycznej. Jedynie anarchizm indywidualistyczny nie przejawia zbyt wielkiej troski o uwzględnianie społecznych uwarunkowań wolności, pozostawiając to samym konkurującym ze sobą jednostkom ludzkim. W anarchizmie kolektywistycznym wolność jednostki powinna być uzgodniona z przyjętą formą kolektywu - syndykatu, kooperatywy, podobnie jak w anarchizmie komunistycznym z formą wspólnoty. Zawsze jednak, w anarchokapitalizmie, anarchosocjalizmie czy też anarchokomunizmie wolność jednostki ludzkiej musi dominować nad względami kapitalizmu, socjalizmu, komunizmu.

Społeczeństwo, jako idea anarchizmu, osadzone jest w przekonaniu o istnieniu naturalnej harmonii między człowiekiem i przyrodą, której część podporządkowaną jej prawom stanowi społeczeństwo. Przekonanie takie różni się od przeważającego w myśli oświecenia poglądu o konieczności podporządkowywania przyrody człowiekowi. Podstawową zasadą anarchizmu jest dobrowolność przy powoływaniu i utrzymywaniu wszelkich organizacji tworzących ramy społeczeństwa; w sformułowaniu negatywnym znaną jako antyetycyzm. Zasada ta aprobowana jest przez wszystkie nurty anarchizmu, z wyjątkiem anarchizmu indywidualistycznego, który ani jej nie aprobuje, ani nie odrzuca. Anarchizm dopuszcza istnienie elementów organizacji, z powodu zrozumienia konieczności ich istnienia, wyrażając jednocześnie obawy przed zagrożeniami z ich strony dla wolności jednostek ludzkich. Nigdy jednak nie dostrzega konieczności istnienia organizacji państwowej, zawsze wykazując jej szkodliwość, toteż podobnie jak komunizm zmierza do społeczeństwa bezpieczeństwa. Niekiedy odrzuca również potrzebę istnienia organizacji Kościoła, a nawet i religii, w czym zbliża się do wszystkich tych ideologii, które dopuszczają ateizm. Wyraża to jedno z bardziej znanych haseł anar-

Władza, jako idea anarchizmu, nie może być zredukowana do krytyki władzy państwowej. Anarchizm zawsze krytykuje i odrzuca państwo, często rząd i niekiedy również inne przejawy władzy. W swej krytyce państwa, anarchizm wykorzystuje wszystkie znane argumenty obrócone przeciwko państwu. Zarzuca państwu: sztuczność - sprzeczną z naturalnością więzi społecznych, przymusowość - godzącą w wolność człowieka, hierarchiczność naruszającą równość wszystkich ludzi. W ideologii anarchizujących ugrupowań Nowej Lewicy został rozwinięty wątek kwestionowania państwa (*icontestation*), godzący dość celnie w oligarchiczne, technokratyczne i biurokratyczne cechy władzy państwowej. Gdy na ogół w liberalizmie i socjalizmie odrzucane są jedynie rządy niedemokratyczne, anarchizm odrzuca również rządy demokratyczne, w czym zbliża się do komunizmu. Dowodzi, że rządy demokratyczne są przejawem logicznej sprzeczności, ponieważ jest psychologicznie niemożliwe, aby wyborcy dobrowolnie godzili się na władzę oligarchiczną, jaką jest w rzeczywistości każdy rząd demokratyczny. Wskazuje, że władza, pochodząca nawet z demokratycznego proceduralnie wyboru, może być gorsza od uzurpatorskiej władzy dyktatorskiej. Ta pierwsza, osłaniając się wyborczą legitymizacją polityczno-moralną, może łatwo skłaniać się do nadużyć, ta druga, nie posiadając takiej legitymizacji, zmuszona jest do działań bardziej ostrożnych. Ta pierwsza narusza zasadę równości obywateli, ponieważ jest dyktaturą większości wobec mniejszości, ta druga rozciąga swoją dyktaturę na wszystkich obywateli na zasadzie równości. Anarchizm, krytykując i odrzucając państwo i rząd, odnosi się wrogo do ich narzędzi - polityki i polityków, partii politycznych i prawa. Traktuje z nieufnością religię i Kościół, ponieważ utrwalają one przejawy jakiejś władzy i hierarchiczności. Sprzeciwia się nawet historii i tradycji jako czynnikom zachowującym pamięć o państwach, rządach i innych przejawach władzy. Anarchizm odrzuca pogląd komunizmu marksistowskiego, że państwo ma charakter historyczny, klasowy, związany ze społecznymi podziałami pracy i narodzinami własności prywatnej. Wiążąc genezę państwa z aspiracjami ludzi władczych, anarchizm uznaje za możliwe natychmiastowe jego "zniesienie", ponieważ nie docenia związków struktur politycznych ze strukturą ekonomiczną i lekceważy funkcje niezwiązane z utrzymywaniem omnipotencji władzy politycznej.

Wolność, jako idea anarchizmu, jest jego ideą przewodnią, naczelną, absolutną, otoczoną niemal kultem. Anarchizm domaga się pełni wolności dla swobodnego wyboru celów spontanicznego, autonomicznego, kreatywnego działania jednostek ludzkich i grup społecznych. Pełna wolność w pełni czy-

dzom, sięga swoimi korzeniami w głęboką przeszłość. Za inspiratorów myśli współczesnego anarchizmu uznawani są starożytni filozofowie chińscy, jak Lao Tse i starożytni filozofowie europejscy, jak greccy sofisci i cynicy czy też greccy i rzymscy stoicy. Znajdowano okruchy anarchizmu w poglądach średniowiecznych gnostyków i plebejskich ruchów religijnych, które zrodziła Reformacja: husytów, anabaptystów, bogomiłów, katarów i taborytów. Powoływano się przy tym na imiona Adama, Szatana, Jezusa Chrystusa, Prometeusza, a nawet Robin Hooda. Trudno byłoby wymienić nazwiska wszystkich nowożytnych protoplastów anarchizmu, związane przede wszystkim z kulturą oświecenia, szczególnie koncepcjami prawa natury i umowy społecznej. W każdym razie, w toku swojego długotrwałego istnienia i przeobrażeń, anarchizm przeniknął do różnych kultur politycznych świata.

Zwolennicy poglądu drugiego, dostrzegając źródła anarchizmu społeczeństw cywilizowanych w anarchizmie społeczeństw prymitywnych, dużą wagę przywiązują do opisów lokalnego kolorytu anarchizmu. Gdy jednak anarchizm społeczeństw prymitywnych jakby zastygł w swej tradycyjnej niezmienności, anarchizm społeczeństw cywilizowanych charakteryzuje duża dynamika rozwojowa i lokalne zróżnicowanie tradycji kulturowych. Nie lekceważąc splotów wielu przyczyn leżących u źródeł anarchizmu wskazywano na te najważniejsze. Oto np. w krajach rozwiniętych gospodarczo, jak Francja, Szwajcaria, Włochy, anarchizm jawił się jako ruch i ideologia jednocześnie przemysłowa i miejska. I przeciwnie - w krajach zacofanych gospodarczo, jak Rosja, Hiszpania, uchodził on za ruch i ideologię jednocześnie agrarną i wiejską. Podkreślając znaczenie poziomu rozwoju gospodarczego jako ważnego źródła anarchizmu, odróżniano nawet wewnątrz krajowe jego mutacje, np. w Hiszpanii anarchizm kataloński od anarchizmu andaluzyjskiego, we Francji anarchizm północy kraju od anarchizmu jego centrum.

Francja była też krajem, w którym anarchizm inspirował styl życia miejscowej bohemy.

Zwolennicy poglądu trzeciego wreszcie, osadzając źródła anarchizmu w myśli oświecenia i wydarzeniach rewolucji francuskiej, nie mają wątpliwości, że wyrósł on ze splotu wybranych idei zaczerpniętych z myśli politycznej liberalizmu, socjalizmu i komunizmu. W świetle tego poglądu, anarchizm zaczerpnął: z liberalizmu ideę wolności, z socjalizmu idee syndykalistyczne i kooperatystyczne, zaś z komunizmu idee wspólnotowe. Oczywiście w kontekście całokształtu idei anarchizmu, te zaczerpnięte z innych doktryn idee nabrały nowego zabarwienia treściowego i funkcjonalnego znaczenia. Idea

wolności spełnia inną funkcję na gruncie liberalizmu niż na gruncie anarchizmu. Analogicznie można by było powiedzieć o idei społeczeństwa czy też idei wspólnoty.

Wszyscy autorzy różnych wyjaśnień źródeł anarchizmu nie mogą się zgodzić z faktem, że największy jego rozkwit następował w latach 1880-1930. Na samodzielny rozkwit i ewolucję anarchizmu miały przy tym wpływ różne wydarzenia, głównie jednak rozłamy w I Międzynarodówce, rewolucje rosyjskie, hiszpańska wojna domowa i kontrkultura Nowej Lewicy. W drugiej połowie XIX wieku powstały liczne organizacje międzynarodowe w celu realizacji anarchistycznych ideałów. Ruchy anarchistyczne działały wówczas we Francji, Szwajcarii, Włoszech, Hiszpanii, Rosji i w krajach bałkańskich. W Polsce nie zdobyły znaczącego miejsca, występowały tylko marginalnie w początkach aktywności partii proletariackich. W okresie 1930-1960 rozwój anarchizmu osłabł, lecz w latach sześćdziesiątych zaznaczyło się jego odradzanie, przede wszystkim wśród studenckiej młodzieży Zachodu.

Idee anarchizmu

Wszelkie porządkowanie, nawet dla celów poznawczych, kłóci się z duchem anarchizmu, ponieważ zmierza on do sytuacyjnej spontaniczności, uzgodnionej z pełnią wolności ludzkiej. Porządkowanie zawiera w sobie elementy autorytaryzmu obce duchowi anarchizmu. Z tego względu niektórzy anarchiści odrzucali wyodrębnienie jakichś dogmatycznie określanych i utrzymywanych idei anarchizmu, poza ideą wolności, tym bardziej arbitralnego określania ich hierarchii. Wyraziła to koncepcja anarchizmu bezprzymiotnikowego (*sine adjectivos*) rozwinięta przez anarchistów hiszpańskich, która znalazła również zwolenników we Francji i Stanach Zjednoczonych Ameryki. Decydując się więc na porządkowanie idei anarchizmu powinniśmy posiadać świadomość, że jest to aktywność obca duchowi anarchizmu.

Po odrzuceniu wspomnianych skrupułów, można stwierdzić, że niezbyt trudno określić w ujęciu modelowym główne idee tworzące doktryny anarchizmu. Jest to tym bardziej nieskomplikowane, że są to na ogół idee znane myśli politycznej liberalizmu, socjalizmu i komunizmu. Anarchizm wnosi jednak inną hierarchię tych idei, przez co nabierają one nowej treści służącej anarchistycznym celom. Przewodnią ideą anarchizmu pozostaje niezmiennie sprowadzona do skrajności wolność jednostki ludzkiej, podczas gdy w liberalizmie jest nią indywidualizm, w socjalizmie - społeczeństwo, a w komu-

nizmie - wspólnota. Pozostałe idee anarchizmu dotyczą: człowieka, władzy, społeczeństwa, równości, sprawiedliwości, własności, ekonomiki i zmian. W porządku logicznym jednakże to idea człowieka otwiera pochodź idei anarchizmu, ponieważ wolność ma służyć wyraźnie człowiekowi. Następnie powinna być omawiana idea władzy, w gruncie rzeczy jej odrzucenie, jako warunek pełni wolności człowieka.

Człowiek, jako idea anarchizmu, ukazywany jest w świetle manichejskiej wizji świata, w którym siły dobra zmagają się z siłami zła. Jakkolwiek poglądy anarchistów na istotę natury człowieka są zróżnicowane, dominuje wśród nich przekonanie, że jest ona z natury dobra. Jeśli w rzeczywistości natura człowieka okazuje się mieszaniną dobra i zła, przyczyn złego postępowania upatrują anarchiści w zewnętrznych uwarunkowaniach życia ludzi. Wyrażają swój optymizm, gdy wierzą w pozytywne zmiany tych uwarunkowań na drodze wychowania i edukacji człowieka, ale głównie poprzez wyzwolenie go spod dolegliwości zniewalających autorytetów, władzy, szczególnie państwa. Z tego względu "prawdziwy anarchista" nigdy nie chce być żołnierzem, policjantem czy księdzem. Idealizując spontaniczny woluntaryzm w postępowaniu ludzi, ich życie pojmują anarchiści raczej jako strumień przeżyć przypominających twórczość artystyczną, opisywaną w koncepcjach *homo ludens* niż przymus produktywnej, ale męczącej i nie zawsze przyjemnej pracy znanej koncepcjom *homo faber*. Dostrzegając nieuchronną konieczność pracy produkcyjnej, pragnęliby ją jednak przeobrazić w dobrowolną aktywność, wzorowaną na twórczości artystycznej. Tym samym, w swej bezgranicznej tęsknocie za wolnością, bardziej polegają na emocjach niż rozumie, toteż narażają się nierzadko na zarzut antyintelektualizmu. Wyczuleni na punkcie szacunku dla godności człowieka, wyróżniają się nadzwyczajną wrażliwością moralną, mierzoną kategorią sprawiedliwości. Skłaniają się ku aktywistycznej i indywidualistycznej koncepcji człowieka, tylko na pozór przypominającej ideę aktywistycznego indywidualizmu w liberalizmie, ponieważ nie zasadza on swojej aktywistycznej indywidualności na sukcesie materialnym. W odróżnieniu od socjalizmu, nie podporządkowują jednostki ludzkiej społeczeństwu, lecz dążą do dobrowolnego uzgodnienia ich celów. Gdy komunizm rozprawia o gatunkowej istocie człowieka, anarchizm interesuje się istotą każdego, pojedynczego, konkretnego człowieka. W wielu doktrynach anarchistycznych występuje troska o uzasadnienie koncepcji człowieka osiągnięciami nauk biologicznych.